

TARİHİ ÇEVREDE KORUMA VE PEYZAJ YAKLAŞIMLARI, HACI BAYRAM CAMİSİ ÇEVRESİ ÖRNEĞİ

Öznur AYTEKİN¹

¹Çankaya Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Balgat, Ankara, Türkiye, oznur.aytekin@hotmail.com ORCID ID: 0000-0002-8531-5268

Özet

Bu yazıda; “Kültürel Peyzaj” ların en önemlilerinden olan kentsel sit alanı, Antik Çağlardan ve Osmanlı Döneminden günümüze kadar ulaşabilmiş anıtsal ve sivil mimarlık örneği yapılar, tarihsel anıt ve sivil mimari eserler ele alınarak, Ankara kentinde son dönemlerde “Hacı Bayram Camisi Çevresinde” yaşanan sorunlara, oluşturulan yeni-kültürel peyzaj öğelerine, yeni-tarihi eserlere ve çözüm önerilerine yer verilecektir.

“Kültürel Peyzaj”; Uluslararası Doğa Koruma Birliği (IUCN) ‘e göre “Kültürel, doğal kaynakları ve bu bağlamda yaban hayatı, evcil hayvanları içeren, tarihi bir olay ve bir etkinlikle birlikte olan ya da çeşitli kültürel ve estetik değerler sergileyen coğrafi alanlardır”.

Anahtar Kelimeler: Hacı Bayram Camisi, Augustus Tapınağı, Kültürel Peyzaj, Tarihi Çevre, Koruma Planı.

EXAMPLES OF THE CONSERVATION AND LANDSCAPE APPROACHES IN HISTORICAL ENVIRONMENT HACI BAYRAM MOSQUE ENVIRONMENT

Abstract

In this paper; one of the most important of the “Cultural Landscapes” is the urban protected area, monumental and civil architecture examples that have survived from the antiquity and the Ottoman Period to the present day, historical monuments and civil architectural works are handled and recent problems in Ankara; the Hacı Bayram Mosque around have been created. new-cultural landscape elements, new-historical artifacts and solution proposals.

“Cultural Landscape”; according to the International Union for Conservation of Nature (IUCN), “cultural, natural resources, and in this context, wildlife are geographic areas that include pets, with a historical event and activity, or exhibiting various cultural and aesthetic values”.

Key Words: Hacı Bayram Mosque, Temple of Augustus, Cultural Landscape, Historical Environment, Conservation Plan.

GİRİŞ

Ankara, Bronz Çağı'ndan başlayarak çeşitli uygarlıklara ev sahipliği yapmış; Hitit, Frig, Pers, Galat, Roma, Bizans, Selçuklu ve Osmanlı dönemi geçmişiyle önemli bir kenttir. Ankara, Cumhuriyet'le birlikte "Bir Başkent'in İnşası" olarak da öncü bir modeldir. 20. yüzyılda kurulmuş birkaç planlı başkentten birisi Ankara'dır. Sahip olduğu modern mimarlık mirası nedeniyle, dünya literatüründe yeri vardır. Bu özellikleriyle, planlama, mimarlık, peyzaj mimarlığı, inşaat mühendisliği ve diğer ilgili meslek eğitimleri için bir laboratuvar niteliğindedir; ulusal ve uluslararası akademik çalışmalara kaynaklık eden zengin bir araştırma alanıdır.

Hacı Bayram Camisi Mimari Yapısı ve Tarihsel Onarımları

Hacı Bayram Camisi, Ankara'nın Ulus semtinde, Augustus (Ogüst) Mabedi'nin hemen yanı başında yer alır. Çeşitli devirlerde geçirdiği onarım ve ilavelerle bugüne ulaşan caminin ana mekânı, derinlemesine dikdörtgen planlı, düz ahşap tavanlı ve kırma çatılı bir kuruluşa sahiptir. Duvarları tuğla olan yapı Ankara'nın büyük camilerinden biri olarak önem kazanır.

1427 yılında inşa edildiği kabul edilen Cami, Bayramiye Tarikatı'nın kurucusu Hacı Bayram-ı Veli'nin 1429 yılındaki vefatı ve yanındaki türbeye defininin ardından asırlarca önemli bir ziyaret merkezi haline gelmiştir. Güney duvarına bitişik olan Hacı Bayram-ı Veli Türbesi 1429 yılında yapılmıştır. Kare planlı, sekizgen tamburlu türbenin üzeri kubbe ile örtülüdür. Caminin avlusunda ayrıca 18.yüzyıla ait Osman Fazıl Paşa türbesi bulunmaktadır.

Cami, doğusunda bir Roma Dönemi eseri Augustus (Ogüst) Tapınağı'nın duvarına, güneyde Hacı Bayram Türbesine dayanır. Kuzey ve batı yönlerde sonradan yapılan revaklı eklentilerle ana mekân genişletilmiştir. Kare kaideli, silindirik gövdeli ve iki şerefeli minare türbenin güneydoğu duvarında yükselir. Minarenin kaidesi taş, gövdesi tuğladır. Caminin asıl ibadet mekânının altında, tavanı ahşap hatıllarla desteklenmiş, muhtemelen yapının ilk evresine (15. yy) ait, koridor ve küçük odacıklardan (zikir odası) oluşan “Çilehane” bulunur. Buraya, caminin doğu duvarındaki kapıdan inilen bir merdivenle girilir. Cami, avlusundaki türbeler, harimin altındaki çilehane, bugün mevcut olmayan hazire ve 1972 yılında cami çevresi açılırken yıkılmış zaviyesiyle birlikte bir külliye olarak değerlendirilir (Hacı Bayram-I Veli'nin Sosyal Ve Kültürel Hayattaki Rolü, 2017).

Caminin ana mekânını çevreleyen dış cephelerde alttakiler büyük, üsttekiler küçük olmak üzere sivri kemerli pencereler sıralanır. Batı yöndeki revaklı eklenti sonradan kapatılıp iç mekâna dâhil edilmiştir. Bu kısmın güneye bakan duvarında yeşil sırlı tuğladan sülüs yazı ile “*Kelime-i Tevhid*” yazılıdır. Tek sahanlı iç mekân ahşap tavanlıdır. Tavan Ankara'nın geç devir camileri için tipik olan kasetleme işçiliğine sahiptir. Tavanı kenarlarda çeşitli çiçek desenleriyle süslü bir pervaz dolanır. Benzer süslemeler ahşap olan pencere çerçevelerinde de görülür. Kuzeyde ahşap kadınlar mahfili yer alır. Duvarlar pencere üstlerine kadar çoğu yenilenmiş olan çinilerle kaplıdır. Müezzin mahfilinin altındaki eski çiniler günümüze kısmen sağlam olarak ulaşmıştır. Bunların 18. yüzyıla ait Kütahya işi olduğu sanılmaktadır. Kalıplama tekniği ile yapılmış olan mukarnas nişli alçı mihrap sonradan kat kat boyanmıştır. Ahşap minber taklit künde-kari tekniği ile yapılmış olup boyalı süslemelere sahiptir (Ankara - Hacı Bayram Camii 2017).

İnşa tarihi 15. yüzyılın ikinci çeyreğine uzanan Caminin 18. – 19. Yüzyıllarda ve Cumhuriyet döneminde esaslı onarımlar gördüğü; yapılan eklerle asli bünyesinde önemli değişikliklere uğradığı anlaşılmaktadır. Güney duvarındaki kitabelere göre, Cami'nin 1714 yılında Hacı Bayram-ı Veli'nin torunlarından Mehmet Baba tarafından tamir ettirildiği biliniyor. 1941 yılında da Vakıflar Umum Müdürlüğü tarafından restore edilen cami ve külliyesi en son Ankara Büyükşehir Belediyesi tarafından yenilenmiş ve 14 Şubat 2011 tarihinde yeniden ibadete açılmıştır.

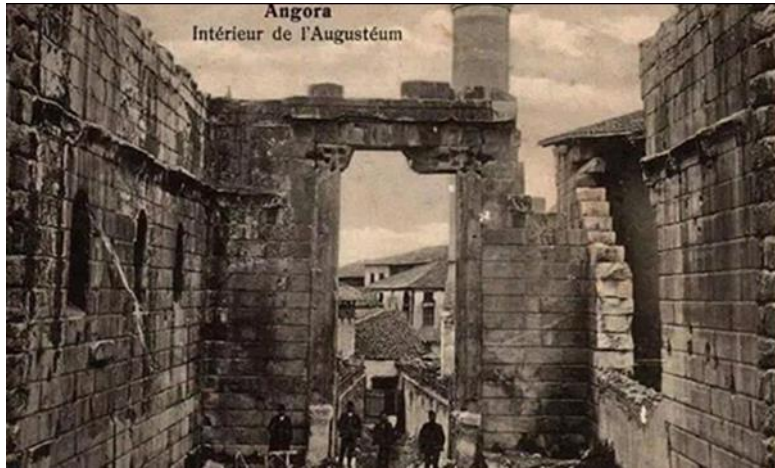
Hacı Bayram Türbesi

1429 yılına tarihlenen Türbe, caminin mihrap duvarına bitişiktir. Kare planlı, sekizgen tamburlu ve üzeri kurşun kubbe ile örtülü bir yapıdır. Ön cephe mermerdir. Portal, cephede özellikle belirtilmiştir. Dikdörtgen bir çerçeve içinde beyaz ve renkli mermerlerle süslü dilimli kemer ve içte yine renkli zikzaklı kilit taşları ile bezeli giriş kapısı kemeri bulunur. Türbenin ahşap iç ve dış giriş kapıları Ankara Etnografya Müzesi'ndedir. Portalin solundaki pencere mukarnas friz ile kuşatılmıştır ve demir parmaklıklıdır. İç mekânda kubbe sarı, turuncu, lacivert, gri, renkli kalemşi süslemelerle bezelidir. Mihrap stalaktitli ve sadedir.

Türbe; 15.yy. Ankara türbelerinin en güzel örneklerindedir. Caminin bahçesinde sekizgen planlı ve kubbeli başka bir türbe de yer alır. Osman Fazıl Paşa Türbesi olarak tanınan bu eser 18. yüzyıla aittir.

Augustus Tapınağı

Roma Dönemi öncesinde Kybele ve Men'e adanmış bu kutsal mekan İmparator Augustus için M. Ö. 25-20 tarihlerinde yaptırılmıştır. 36x54,82 m. ölçülerindeki mermer tapınak 2 m. yükseklikte, çok basamaklı bir podyum üzerindedir. Tapınak Augustus'un yapmış olduğu işleri anlatan Yunanca ve Latince kitabeleri ile büyük önem taşımaktadır. (Şekil 1)

Şekil 1. Hacı Bayram Camisi ve Augustus Tapınağı 20. Yüzyılın Başlarında

Hacı Bayram Mahallesi Kentsel Konumu, Yasal ve Yönetmelik Statüsü

Cami; Hacı Bayram Mahallesi; Ulus kent merkezi bitişiğinde; Bentderesi Caddesi, Anafartalar Caddesi ve Hükümet Caddesi arasında kalan alanda bulunmaktadır. Ankara Valiliği, Gümrük Müsteşarlığı, Ankara Defterdarlık gibi kamu kurum ve kuruluşlarına yakın konumdadır. Çevresinde ağırlıklı olarak ticari kullanımlar bulunmaktadır. Hacı Bayram Camisi ve Augustus Mabedi'nin bulunduğu alan, her dönem manevi birleşim noktası olan bir özelliğe sahiptir.

Hacı Bayram Camisi ve çevresinde yer alan geleneksel konut dokusu, Altındağ Belediye sınırları ve kentsel sit sınırları içinde, Hacı Bayram Mahallesi kapsamında kalmaktadır.

Ankara geneli ile birlikte Hacı Bayramı da kapsayan, korumaya yönelik ilk karar Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu'nun 14.10.1972 gün ve 6691 sayılı kararıdır. Kararda korunması gerekli eski eser olarak listelenen 213 adet (arkeolojik kalıntı, camii, türbe, çeşme, eski ev vb) kültür varlığı ile 12 adet tümülüs, 16 adet bağ evi için koruma kararı alınmıştır. Bunlardan 17 adedi Hacı Bayram Mahallesi içerisinde bulunmaktadır.

Hacı Bayram Mahallesi içinde ise (eski Altıntaş, Şeyh İzzettin, Hacı Bayram ve Öztürk Mahalleleri) 55 adet yapı ve eser korunması gerekli eski eser olarak tescillenmiştir. 1972 yılında korumaya yönelik başlatılan çalışmalar neticesinde Ankara için ilk tescil ve sit sınırı kararı olarak 1980 yılı kararı önemlidir (Tunçer, M., 1998).

Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Kurulu'nun 10.07.1986 tarih ve 2458 sayılı kararı ile Hacı Bayram ve çevresi, 1. Derece Kentsel Sit Alanı olarak ilan edilmiş ve bu bölgede bulunan 63 adet yapı korunması gerekli taşınmaz kültür varlığı olarak tescilinin devamına karar verilmiştir.

Hacı Bayramı da kapsayan Ankara Tarihi Kent Merkezi Yenileme Alanı Koruma Amaçlı Uygulama İmar Planı çalışmaları kapsamında Ankara YAKTVKBK'nun 17.05.2007 tarih ve 25 sayılı kararı tescil edilen 253 adet yapıdan 36 adedi Hacı Bayram ve çevresinde yer almaktadır (Şekil 2).

Anafartalar Caddesi, Ulus Hali, Ulus Meydanı çevresindeki ticari birimler, sektörleşmiş ve kent ölçeğinde hizmet veren canlılığa halen sahip olmakla birlikte; Işıklar Caddesi ve çevresi ile Kaleye çıkan Hisar Caddesi ve yakın çevresindeki işyerlerinde boş dükkan ve ofislerin bulunması, geçmişteki ekonomik canlılığın sürdürülemediğinin göstergesidir.

Şekil 2. Hacı Bayram Camisi Çevresindeki Tescilli Bazı Yapılar

Hacı Bayram Mahallesi'nin güneyinde yer alan bu ticaret alanlarına karşın; kuzeyinde Ankara'nın ve hatta Türkiye'nin en eski gecekondular yerleşim alanları bulunmaktadır. Son yıllarda bunların büyük bir kısmı tasfiye edilmiştir. İsmetpaşa; Atıfbey ve Hıdırlıktepe Mahalleleri yoğun gecekondular dokusu ve kullanıcısı ile Hacı Bayram Mahallesi üzerinde baskı oluşturmaya devam etmektedir (Şekil 3).

Hacı Bayram Mahallesi'ne kentin her noktasından kolaylıkla ulaşılacak otobüs ve dolmuş toplu taşıma ağına sahip olup; aynı zamanda Atatürk Bulvarı, Çankırı Caddesi ve Bentderesi Caddesi gibi ana arter yollara yakın konumu ile taşıt trafiği açısından da sit alanlarının diğer noktalarında olmadığı kadar erişilebilirliğe sahiptir.

Şekil 3. Hacı Bayram Mahallesi ve Çevresindeki Belediye Çalışma Alanları (2010)

Kentsel Yenileme ve Dönüşüm Çalışma Alanları

Hacı Bayram Camisi çevresi, Ankara Büyükşehir Belediyesi (BŞB) tarafından 5366 Sayılı "Yıpranan Tarihi ve Kültürel Taşınmaz Varlıkların Yenilenerek Korunması ve Yaşatılarak Kullanılması Hakkındaki Kanun" kapsamında "Yenileme Alanı" olarak belirlenen sınır içinde yer almaktadır. Buna göre bu bölge, kamulaştırma kapsamına alınan, Güvercin Sokak Sağlıklaştırma Projesi, Hacı Bayram Çamlıca Sokak Sağlıklaştırma Projeleri için çalışılan veya tek yapı ölçeğinde proje üretilen alan olarak belirlenmiştir.

Anafartalar Caddesi, Hükümet Caddesi, Bentderesi Caddesi ve Kevgirli Sokak arasında kalan kesimler yenileme çalışmaları için müdahale alanını oluşturmaktadır. Bu alan içinde geleneksel Ankara evleri ve dokusu günümüze kadar varlığını sürdürmekteydi.

Hacı Bayram Mahallesi'nde Ankara BŞB tarafından 2006 yılında başlatılan yenileme uygulamaları yapılan alanın büyüklüğü 129 507 m2 yani yaklaşık 13 ha'lık bir alanı kapsamaktadır. Ankara'nın eski

tarihi çekirdeğini oluşturan Ulus, Ankara Kalesi ve Hamamönü'nü kapsayan 210 hektarlık sit alanının % 6.6'sını oluşturan Ulus Meydanı, Valilik ve Gümrük Müsteşarlığının bulunduğu meydan, Roma Antik Tiyatrosu ve İsmetpaşa-Atıfbey Hıdırlıktepe bölgeleri ile çevrelenmektedir (Şekil 4).

Şekil 4. Hacı Bayram Mahallesi ve Çevresindeki Kadastral Mülkiyet Durumu ve Çalışma Alan Sınırı (1929) (Kaynak: Altındağ Kadastro Müdürlüğü)

Teknik ve Sosyal Altyapı Olanakları

Hacı Bayram ve çevresi bir konut bölgesi olarak günümüze kadar gelebilmiş olmasına rağmen, zaman içinde tamamen ticari ve dinsel-turistik bir çekim merkezi olmuştur. Çalışma alanında yaşayan yerleşik nüfus kalmamış olmasına karşın, otellerde veya yurtlarda geceleleyenler ve İsmetpaşa tarafından bulunan yerleşim alanındaki nüfusla birlikte yaklaşık 1000 kişilik bir nüfusa hizmet ettiği belirlenmiştir. Ancak gündüz nüfusu Ulus Kent Merkezi içinde bulunmasının yanı sıra Hacı Bayram Camisi'nin kullanıcıları Augustus Mabedi'nin turistik çekiciliği düşünüldüğünde; 60 000 kişilik bir büyüklüğe ulaşabileceği düşünülmektedir (Ankara Tarihi Kent Merkezi KAİP, Analiz Raporu).

Hacı Bayram ve çevresinin dar sokak yapısı, 2-3 katlı ahşap Ankara evleri ile bu boyuttaki kullanıcı kitlesine yeterli teknik ve sosyal altyapıyı sunamamaktadır. Ayrıca doğal peyzaj değerleri açısından çok fakir, kültürel peyzaj değerleri açısından da oldukça zengin bir tarihsel çevredir.

Alanda; Görme Engelliler Okulu (tescilli yapı), 5 cami, 1 PTT şubesi bulunmakta; Ulus'taki kamu kurumları, tiyatrolar, hastaneler ve yüksek ulaşım imkanlarına sahip olduğu gözetildiğinde, sosyal imkanlara erişimin mümkün olduğu düşünülmektedir. 2006 yılına ait olan analiz çalışmalarına göre, Hacı Bayram ve çevresinde uygulama öncesinde teknik altyapı tüm yapılarda içme suyu ve atık suyu hatlarının bulunduğu ancak yağmur suyu hatlarının bulunmadığı (sadece Bentderesi caddesinde bulunmaktadır); yapılara havai elektrik ve telefon hatlarının ulaştığı belirlenmiştir.

Bir diğer olumlu sayılabilecek müdahale doğalgaz hatlarının döşenmiş olması ise; yapılardaki soba bacaları ile kömür isinin yapılara verdiği zararın önüne geçilmiştir. Ancak, bu hatların yapılara alınması sırasında yapılarda bulunan özgün malzemelere zarar verilmemesine özen gösterilmesi gereklidir.

Müdahale Edilen Ve Edilmeyen Yapılar Ve Gereçekleri

Müdahale edilen yapılar

Hacı Bayram çevresindeki çalışma alanı içine giren parsellerin tamamı, Ankara BŞB tarafından 2006 yılında Yenileme Alanı ilanı ile başlayan “*Hacıbayram Koruma ve Yenileme Projesi*” uygulaması kapsamına alınmıştır. 2006 yılında Yenileme Alanı ilanı ve Koruma Amaçlı İmar Planı yapımı şeklinde başlatılan ve etaplar halinde projelendirilmesi düşünülen çalışma, Mahkeme Kararları neticesinde durdurulmuş, mahkeme kararlarında belirtilen iptal gerekçelerine göre yeni bir yenileme alan sınırı belirlenerek yeni bir koruma amaçlı imar planı süreci başlatılmıştır. Bu nedenle Ankara Büyükşehir Belediyesi tarafından yürütülen çalışmaların, tek yapı ölçeğinde ya da “Sokak Sağlıklaştırma Projeleri” şeklinde yürütülmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır (Şekil 5).

Hacı Bayram Camisi'nin kuzey, doğu ve batısında kalan 138 adet tescilli ve tescilsiz yapının bulunduğu parsel için “*Kamu Yararı Kararı*” alınarak kamulaştırma çalışmaları yapılmakta; tescilli yapıların restorasyonu veya rekonstrüksiyonu; tescilsiz yapıların ise yeni yapı mimari projeleri hazırlanmaktadır.

Ulus Tarihi Kent Merkezi Koruma Amaçlı İmar Planı 2010 yılı Analizlerine göre sokak sağlıklaştırma kapsamına alınan yapıların 32 adedi mimari açıdan nitelikli, 26 adedi niteliksiz olarak değerlendirilmiştir. Yapım tekniği analizlerine bakıldığında ise 43 adedi ahşap karkas arası kerpiç/tuğla dolgu malzemesi ile yapılan kagir yapılardan oluşmakta; 17 yapının ise betonarme olduğu dikkat çekmektedir. Betonarme yapıların fazlalığının nedeni ise Hükümet Caddesi üzerinde bulunan ve Hacı Bayram Meydanı'na cephe veren dükkanlar sırasının oluşturduğu yapılardan kaynaklanmaktadır.

Şekil 5. Hacı Bayram Mahallesi ve Çevresinde Müdahale Alanları (Kaynak: Ankara Büyükşehir Belediye Arşivi)

Müdahale edilmeyen yapılar

Çalışma alanı kapsamında olup da müdahale edilmeyen yapılar; Hükümet Caddesi ile Anafartalar Caddesine cepheli betonarme apartman yapılar (1 Nolu Alan) ile Kevgirli Caddesi üzerinde kalan (2 nolu alan) geleneksel dokudan oluşmaktadır (Şekil 6). Hükümet Caddesi ile Anafartalar Caddesine cephe veren betonarme apartman yapılar; 1957 Bölge Kat Nizamı Planı hükümlerine göre yapılmış ve kat mülkiyetine geçmiş yapıların ağırlıkta olduğu yapılardır. 2 adet yapı ise Korunması Gerekli Kültür Ve Tabiat Varlığı olarak tescilli olan yapılardır.

Biri 5 diğeri 6 katlı olan bu iki tescilli yapı betonarme olarak yapılmış olmasına karşın cephe özellikleri nedeniyle tescillenmiş yapılardır. Hava fotoğrafında 1 Nolu Alan; Hükümet Caddesi ile Anafartalar Caddesi üzerinde bulunan apartmanlar müdahale kapsamına alınmamıştır. Bunun sebebinin kamulaştırma veya cephe sağlıklılaştırma maliyetlerinin yüksek olacağından dolayı olduğu tahmin edilmektedir.

Şekil 6. Hacı Bayram Mahallesi ve Çevresinde Müdahale Edilmeyen Alanlar (Kaynak Ankara BŞB Arşivi)

Hava fotoğrafı üzerinde 2 Nolu Alan olarak belirlenen Kevgirli Caddesi üzerinde yer alan geleneksel konut dokusunun ise başka sorunları bulunmaktadır. Bu yapıların tamamı 19974 Ada, 1 Parsel olarak tapuya tescil edilmiş olan 18000 m²'lik tek ada tek parsel içinde bulunmaktadır. 1990 Ulus Tarihi Kent Merkezi Koruma İmar Planı'na göre oluşturulmuş olan bu parselde "Bentderesi Terminal Çarşı Kültür Merkezi" oluşturulması düşünülmüş ve buna uygun bir parsel oluşturulmuştur.

18.000 m²lik 19974 Ada 1 Parselin kamulaştırmasının uzun zaman alacağı, Sokak Sağlıklılaştırma Projesi yapmak için bile çok sayıda hissedardan muvafakat alınmasının imkansızlığı karşısında, Kevgirli Caddesi üzerindeki 2 nolu alan da müdahale edilemeyen alan kapsamında bulunmaktadır.

Süreç ve Yönetim Modeli

Restorasyon

Hacı Bayram ve çevresi ile birlikte Ankara'daki kültürel miras öğelerini korumaya yönelik olarak 1972 yılında başlayan süreçte; Gayr-i menkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu'nun 14.10.1972 gün ve 6691 sayılı ve 12.04.1980 tarih ve A-2167 sayılı kararları sit sınırları ve tescilli yapılar belirlenmiştir. 1985 yılına kadar süren bu dönemde, koruma kurulunun aldığı kararlar incelendiğinde daha çok mevcut kültürel mirasın envanter listesinin oluşturulması ve korunmasına yönelik bir dönem olduğu görülmekte; müdahalenin ise en alt düzeyde tutulması düşünülmektedir (Tunçer, M., 2017). 1985 yılından itibaren 2863 sayılı K.T.V. Koruma Kanunu'nun da devreye girmesi ile birlikte; sit alanlarının koruma amaçlı imar planlarını elde etme; kültürel miras yapıların yoğun olduğu alanlarda cephe koruması; meydan düzenleme yapılmasına yönelik teşvik edici kararlar alınmıştır. (Taşınmaz Kültür ve Tabiat Varlıkları Yüksek Kurulu'nun 03.09.1985 tarih ve 1378 sayılı kararı).

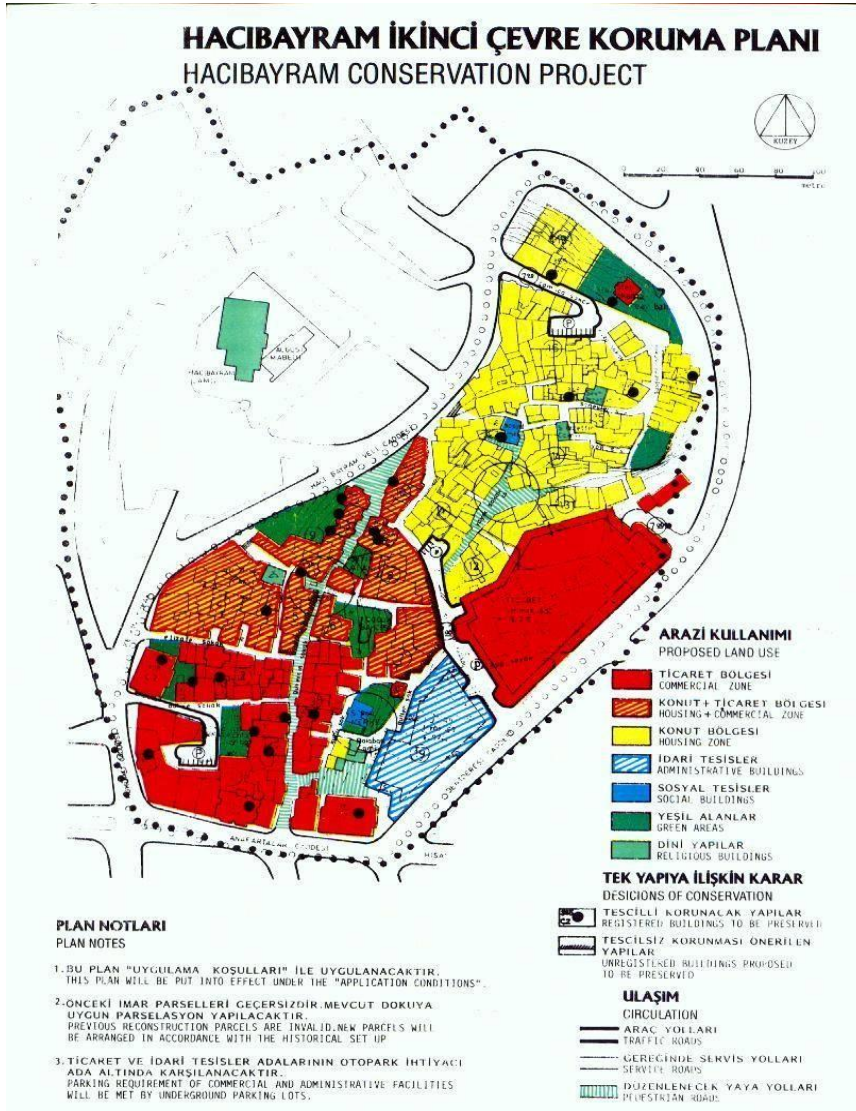
1985-1990 yılları arasında ise Etkileme Geçiş Sahası belirlenmesi; Geçit Dönemi Koruma Koşulları ve kullanma şartları belirlenmesi ile Koruma Amaçlı İmar Planı yapımı süresince belli bir müdahaleye de imkan tanımaya çalışılmıştır. Hacı Bayram ve çevresinin de içinde bulunduğu Koruma Amaçlı İmar Planının yürürlüğe girdiği 1990 yılından günümüze kadar farklı kararlar ile sit sınırları ve derecesi değişmiş olsa da halen Kentsel Sit ve Arkeolojik Sit Sınırları geçerliliğini korumaktadır. Ayrıca Kültür Ve Tabiat Varlığı olarak tescili devam eden 107 eser için koruma kararları geçerlidir. Ancak bu yapılara müdahale derecesi ve koruma yaklaşımı zaman içinde değişim göstermiştir.

Sağlıklılaştırma

Hacı Bayram ve çevresinde sağlıklılaştırmaya yönelik olarak alınan ilk kararlar 1985 yılında alınmış; Taşınmaz Kültür ve Tabiat Varlıkları Yüksek Kurulu'nun 03.09.1985 tarih ve 1378 sayılı kararında "Hacı Bayram çevresinde yer alan Gülten, Boyacılar, Sarıbağ ve Gaziantep Sokakların" cephe korumasının sağlanması; Ahi Yakup ve Hacı Bayram Camilerinin avlusuna sonradan yapılan eklentilerin kaldırılması ve meydan düzenlemesi yapılması kararlaştırılmıştır. Ancak bu kararda bahsedilen cephe korumasının sağlanması adına fiziki olarak herhangi bir müdahale yapıldığına ilişkin bir kayıt ya da belgeye rastlanmamaktadır. Hacı Bayram ve çevresinde bulunan yapıların sağlıklılaştırılması uzun bir süre daha öncede olduğu gibi sahipleri ya da kullanıcıları tarafından basit onarımlar şeklinde devam etmiştir. Sağlıklılaştırma olarak en kapsamlı müdahale ise 2010 yılında Ankara Büyükşehir Belediyesi tarafından yapılmaya başlanan "*Güvercin, Eti, Etizafer, Adliye, Sevim, Akgün ve Kutlu Sokaklar Sokak Sağlıklılaştırma Projesi*" olmuştur.

Yenileme

Hacı Bayram yenileme süreci, Ankara Büyükşehir Belediyesi'nin 1983 yılında başlattığı çalışmalarla fiziki olarak hissedilmeye başlanmıştır. 1984-85 Yıllarında hazırlanan Hacıbayram II. Çevre Koruma Planı alanın korunmasında ve 2000'li yıllara kadar gelmesinde en önemli etmen ve yasal sınırlayıcıdır (Bkz. Şekil 7 Hacıbayram İkinci Çevre Koruma Planı). Ulus Tarihi Kent Merkezi Koruma Islah İmar Planı'nın devamı olarak yapılan düzenlemeler ile Hacı Bayram Camisi ve Augustus Mabedi önünde bir kent meydanı oluşturulmuştur. Meydan oluşturulurken yıkımı söz konusu olan 44 Adet yapıda bulunan mülk sahipleri ve kiracısı olan kitapçı esnafına yönelik olarak, meydana yapılan kitapçılar çarşısı ve meydan altında bulunan dükkânlar halen faaliyettedirler. Bu dönemde, meydan ve çevresini içeren düzenlemeler dışında bir düzenleme yoluna gidilememiştir.

Şekil 7. Hacı Bayram İkinci Çevre Koruma Planı (Kaynak: M. Tunçer arşivi)

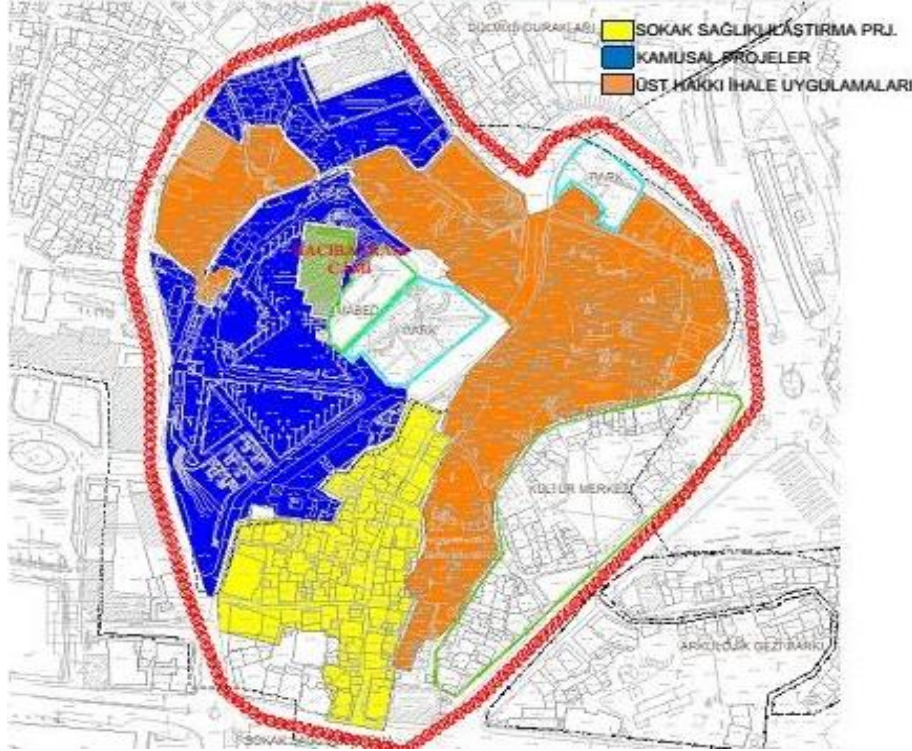
Hacı Bayram ve çevresini kapsamlı olarak ikinci düzenleme girişimi alanın 2004 yılında yürürlüğe giren 5366 sayılı Yenileme Yasası kapsamında, 08.08.2005 tarih ve 2005/9289 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile "Yenileme Alanı" ilan edilmesi ile başlamaktadır. "Ankara Tarihi Kent Merkezi Yenileme Alanı Koruma Amaçlı İmar Planı" adı ile yeni bir koruma amaçlı imar planı yapılarak onaylanmıştır; Hacı Bayram Camisi ve meydanı için caminin restorasyonunu ve ek bir yapı ile büyütülmesini; meydanın da ek yapılaşmalarla birlikte yeniden düzenlenmesini içeren; Anadolu Medeniyetleri Müzesi ve çevresinin restorasyonu ve ek yapılaşmalarla yeniden düzenlenmesini içeren paket projeler hazırlanmıştır (Tunçer, M., 2017). Ayrıca Hacı Bayram Camisi çevresinde yer alan 138 parsel için acele kamulaştırma kararları alınmış; kamulaştırması tamamlanan parsellerin üst hakkı verilerek 3. şahıs, dernek veya vakıflar eliyle restore edilmesi, ya da yeniden yapılmasına çalışılmıştır.

Projelendirme

Proje çalışmalarının ortak noktası 2863 sayılı Koruma Kanunu kapsamında ve Geçiş Dönemi Koruma Koşulları ve Kullanma Şartlarına göre hazırlanan tescilli yapılar için rölöve-restitüsyon-restorasyon-rekonstrüksiyon projeleri, yeni yapılar için mimari avan ve mimari uygulama projeleri, Belediye'nin Yenileme Alanı yetkili birimince incelenerek, Koruma Bölge Kurulu onayına sunulması; Koruma Bölge Kurulu tarafından onaylanan projelerin uygulama sürecinin ise KUDEB tarafından denetlenmesidir.

“Hacı Bayram ve Çevresi Koruma ve Yenileme Projesi” kapsamında yürütülen projeleri 3 ana başlık altında toplamak mümkündür (Şekil 8):

- Sokak Sağlıklılaştırma Projeleri
- Kamusal Projeler
- Üst Hakkı İhale Uygulamaları

Şekil 8. Hacı Bayram Çevresi'nde Farklı Proje Alanları (Kaynak: GoogleEarth)

Hacı Bayram Çevresinde Değişen Mimari, Kültürel ve Peyzaj Ögelerine Eleştirel Bakış

Ankara kenti farklı uygarlıklara beşiklik etmiştir. Farklı medeniyetler, kendi kültürlerinin ve toplumsal hafızalarının nakşedildiği birtakım sembollerle bezeli mekânlar tasarlamışlardır. Arkasından gelen uygarlık, kendisinden önceki uygarlığın izinde, başka başka dünyaların tasvir edildiği mekânlar, şehirler kurmuştur. Kent, yalnızca taş, beton yığımindan ibaret bir yer değildir. Kent, kolektif hafızayı taşır. İçinde yaşayan insanların kültürlerini, yaşam biçimlerini, iletişim biçimlerini, hatta daha ötesinde kolektif korkularını, sevinçlerini, kederlerini, zaferlerini yansıtır. Bir şehrin büyük meydanlarında gezinirken, meydana heykeller izlenirken aslında bir toplumun öyküsü okunur. Bu öykü çok kıymetlidir.

Hacıbayram Çevresinde Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemi yapıları bulunmaktadır ve bunlar korunmalıdır (Şekil 9-10).

Taşlar, binalar, heykeller ve buna benzer birçok mimari yapı, toplumun kendini ifade etme ihtiyacından, şimdiki zamanla ve gelecekteki nesillerle iletişim kurma gereksiniminden doğmuştur. Hiçbir toplum, yaşadıklarının gelecek nesillerce unutulmasını istemez. Geçmişten günümüze gelen anı değerleri, kültürleri ile bir bütündür. Bu kapsamda çevreyi ele alırken anılarıyla geçmişteki izlerle doğasıyla, taşıyla, suyu ve ağacı ile, tarihi eserleriyle estetik işlevsel ve kullanılabilir bir düzen çerçevesinde planlanır ve düzenlenir.

Şekil 9-10. Hacı Bayram Çevresinde Erken Cumhuriyet Dönemi Mimari Yapıları (Fotoğraflar: Aytekin, Ö., 2017)

Bir peyzaj mimarı olarak bir yeri ele almadan önce; kentsel estetiği, güzelliği ve güzelliğin insan zihnindeki, duygularındaki etkilerini konu almaktayız. Kentsel estetik imgesinde genellikle Kevin Lynch'in (1960) çalışması ile yollar, sınırlar, bölgeler, odaklar ve nirengi noktaları olmak üzere beş eleman öngörülmektedir.

Yollar bir gözlemcinin kentsel alanda bir iş yaparken üzerinde dolaşabileceği ya da dolaştığı kanallardır. Sınırlar benzer olmayan bölgeleri ayıran, içine girilebilen ya da girilemeyen engeller olarak ortaya çıkmaktadırlar. Bölgeler sınırlarla ayrılan ve benzer özelliklerin görüldüğü alanlardır. Odak noktaları stratejik öneme haiz, herkesin birey olarak davranışlarının odak noktası olan yoğun alanlardır. Nirengi noktaları ise, fiziksel peyzajın kolaylıkla tanımlanabilen ve kentsel alanın tümünde algılanabilen elemanlardır (Arslan, T. M., 2012).

Ruşen Keleş'e (1980) göre Kent İmgesi; kentsel tasarım ve kentin yapılanmasıyla insanda bıraktığı izlenimdir. Kevin Lynch kent mekanının akılda kalıcı olmasını önemsemekte, mekanların ve binaların bütünlük içinde olması gerektiğini yani kimlik ve yapılaşma bütünlüğünü vurgulamaktadır. Birbirine benzer, ayırt edilemeyen, monoton uluslararası üslupla yapılaşan çevreye karşılık, mekân farklılığını önemseyen, insanların psikolojik ve sosyal ihtiyaçlarına cevap verebilecek önem veren Lynch, geçmodern ve post modern kentsel tasarım anlayışı ile biçimlenecek çevreler için önemli analizlerde bulunmuştur.

Tarihsel süreç içinde kentlerin irdelenmesi, kentsel estetik konusunda bazı ipuçları vermektedir. Bunlar şöyle özetlenerek ele alınacak olursa;

- Kentsel estetiği oluşturan en önemli etmen doğal çevre olmuştur. Bitki örtüsü, jeomorfoloji ve iklim doğal çevreyi oluşturan öğelerdir. Bu öğeler hem kentlerin kurulduğu yerlerin seçiminde, hem de kentlerin biçimlenmesinde önemli rol oynamaktadır. Kentsel estetik açısından bu öğelerin birbirleriyle uyumlu olması gerektiği vurgulanmıştır,
- Kentsel çevre, yapılar ve bunların tanımladığı dış mekanlardan oluşmaktadır. Bunlar arasındaki uyum ve ilişkiler kentsel estetiğin niteliğini belirlemektedir. Pozitif öğeler olarak nitelendirilen yollar bir araya gelerek negatif öğeleri, yani dış mekanları oluşturmaktadır. Negatif öğeler dolaşım sistemleri ile birlikte açık alanlar olarak tanımlanmaktadır. Yollar ve meydanlar dolaşım sisteminin parçalarını, avlu, ön bahçe ve yan bahçe gibi yapıların nefes alma mekanları ile yeşil alanlar ise açık alanların parçalarını oluşturmaktadır,
- Negatif ve pozitif öğelerin yüzeylerini oluşturan çizgiler; doku, malzeme, renk yani yapıların cepheleri ve dış mekânlardaki kaplamalar, kentsel estetiğin önemli unsurlarıdır. Yapı cephelerini oluşturan dış çizgiler, kapı ve pencerelerin oranları, yatay ve dikey çizgiler, yapı malzemesi, renk ve dekorasyon unsurlarıdır. Dış mekânda bulunan estetik öğeler ise; yer kaplamaları, kentsel ve doğal peyzaj malzemeleri ile kentsel mobilyalardır. Tüm bu öğeler bir araya gelerek kentin tümüne ilişkin makro form ve silüet oluşturmaktadır. Kent bütünü'nün güzelliği, kent parçalarının tek tek güzelliklerinin yanı sıra, birbirleriyle olan ilişkilerinin de güzelliğine bağlıdır.

Şekil 11. Hacı Bayram Çevresinde Yeni Kültürel Peyzaj Ögeleri (1) (Fotoğraf: Aytekin, Ö.)

Bu bağlamda Hacı Bayram ve çevresi kentsel dönüşüm kapsamında yenilenmiş ve hala yenilenmekte olan bir bölgedir. Hükümet Caddesinde bulunan Hacı Bayram Çarşısı Kapısı güvercinleriyle size hoş geldin diyerek ağırlamaktadır (Şekil 11). Hayvanları çok seviyorsanız ilgileriyle mutlu olmanız mümkündür. Hemen kafanızı yukarı kaldırdığımızda kuşların elektrik kablolarının üzerinde sıra halinde dizildiklerini görebilirsiniz. Yenilenen bir yer için neden dekoratif kuş evleri yapılmamış sorusu ile ilerlemeye devam ederken, arkanıza dönüp bakmayı da ihmal etmeyin, sert bir şekilde bölgenin ikiye ayrıldığı ve neden yeşil bir hatla buranın kapatılmak istenmediği sorusu da belki gelir aklınıza (Şekil 12-15).

Şekil 12. Hacı Bayram Çevresinde Yeni Kültürel Peyzaj Ögeleri (2) (Fotoğraf: Aytekin, Ö.)

Biraz ilerledikten sonra A blok ve B blok çarşı kapılarının tam ortasında bulunan, kod farkından dolayı teraslama yapılan peyzaj alanında, elektrik trafosu konumu itibariyle çok kötü bir görüntü sergilemektedir. Muhtemelen belediyemizin her yaptığı çalışmada olduğu gibi hızlı bir şekilde yapılmış ve alt yapı daha sonraya bırakılmış.

Şekil 13-14-15. Hacı Bayram Çevresinde Yeni Kültürel Peyzaj Ögeleri (3-4-5) (Fotoğraflar: Aytekin, Ö., 2017)

Engelli ve yaşlı insanlar unutulmamış, yaklaşık % 5 , %8 lik bir rampa kullanılmış. Dikkat çeken bir diğer hususta insanları yönlendirecek hiçbir yön tabelasına rastlamamasıdır. Merdivenlerden çıkmadan önce B kapısı ara yolundan baktığımızda, Defterdarlık ve Valilik Binası arasından Julian Sütunu'nu görmek mümkündür. Yine tabela yönlendirme eksikliği olsa da Roma Caddesi Kazısının bir parçasını da görebiliriz. Bu kazı alanı camlarla kaplandığı ve ışıklandırma sistemi konulduğu için istediğiniz her saat ziyarete açıktır (Şekil 16-17-18).

Şekil 16. Roma Caddesi Kalıntıları Valilik Binası Ön Bahçe (Fotoğraf: Aytekin, Ö.)

Şekil 17-18. Julien Sütunu ve Roma Caddesi Kalıntıları Valilik Binası Ön Bahçe (Fotoğraflar: Aytekin, Ö., 2017)

“.....Bu tarihi eserleri gezebilmek için dikkatli bir şekilde çevrenize bakmayı ihmal etmeyin. Aksi takdirde bulmanız mümkün olmayacaktır. İki parça halinde bölünmüş olan yolumuza tekrar devam ederek Hükümet Caddesi'nden Hacı Bayram Meydanı'na geçiyoruz. Merdivenlerle son basamağa geldiğinizde sağ çaprazınıza bakmayı unutmayın, şahane bir görüntüsü ve Ankara'nın tarihi kültürünü bilmeyenlere inat ayakta dik duran Ankara Kalesi hemen karşınızda Augustus Tapınağı ve Hacı Bayram-ı Veli Camisiyle birlikte görülecektir. Sistemik bir şekilde mevcut ağaçlara eklemeler yapılarak alanın peyzaj gücü artırılmış. Kudreti yansıtan ulu çınarlar bu meydana simgesel değer katmıştır....” Aytekin, Ö., 2017 (Şekil 19-23)

Şekil 19. Hacı Bayram Çevresinde Yeni Kültürel Peyzaj Ögeleri: Mıhrap, Mımbır ve (solda) Korunamayan Hamam Kalıntısı (6-7) (Fotoğraflar: Aytekin, Ö., 2017)

Şekil 20-21-22. Augustus Tapınağı Çevresinde Kültürel Peyzaj Öğeleri (8-9-10) (Solda Augustus Mabedi ve Tanıtım Panosu – Sağda Bakımsız Terk Edilmiş Osmanlı Hamam Kalıntısı) (Fotoğraflar: AYTEKİN, Ö.)

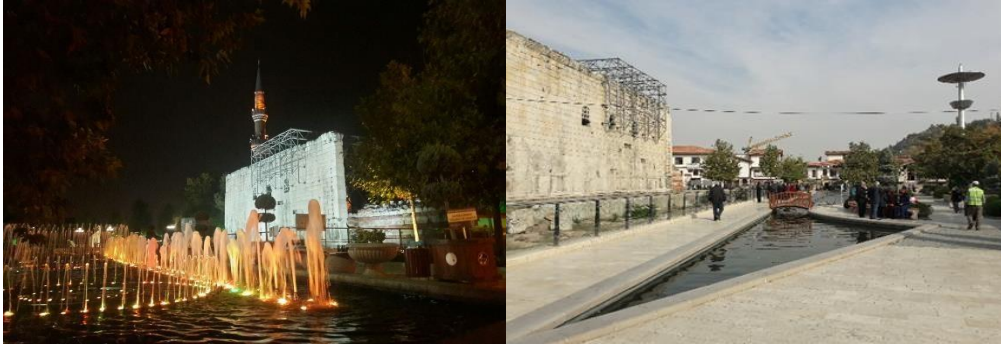

Şekil 23. Hacı Bayram Çevresinde Yeni Kültürel Peyzaj Öğeleri (Arkatlı Yürüyüş Yolu, Lamba ve Banklar) (11-12) (Fotoğraflar: AYTEKİN, Ö., 2017)

“Roma döneminden kalma kalıntılar karşısında su sesi ve görüntüsü güzel bir tasarımla karşılaşmak hoşuma gitmişti. Hacı Bayram etrafını dolaşırken Augustus Tapınağının üstündeki çelik konstrüksiyonun neden yapılmış olduğuna anlam verememişim, tek görmüş olduğum taşların üzerinde bir takım yazılar olduğu ve kuşların pisliğinin asidi ile acaba yazılar siliniyor olabilir mi diye düşünüyordum...” (AYTEKİN, Ö., 2017).

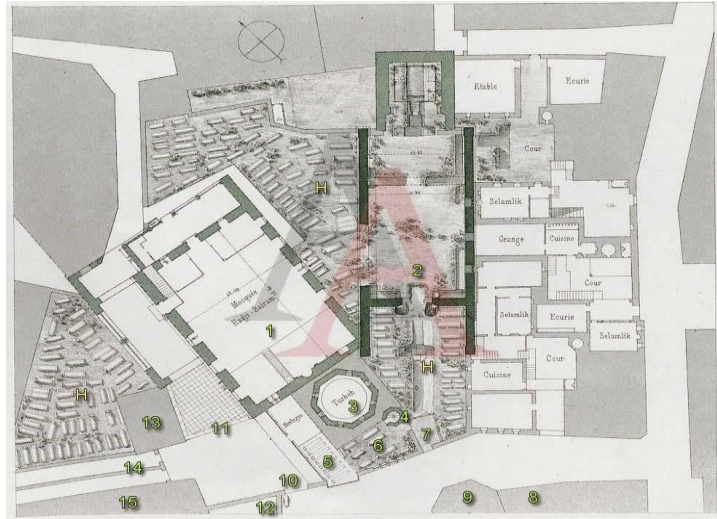
H. Jansen’ Planı’na göre bu alan koruma altına alınmış ve Hacı Bayram çevresi ‘Protokol Sahası’ olarak belirlenmişti. Bu alanda sulu havuzun yanlış konumlandırıldığı düşünmekteyim. Alanın tarihi bir şehir kalıntısı varsa, hemen 2,5 metre ilerisinde bir çok önemli ve UNESCO Mirası Ön Listesinde yer alan tapınak bulunuyorsa, bu alanda havuz imalatının yapılmış olmasını istemezdim. İlerde doğabilecek yalıtım sorunları, tarihi dokuya zarar vereceğini düşünmekteyim (Şekil 24-25).

Şekil 24-25. Augustus Mabedi ve Yazıtına Zarar Veren Fıskiyeli Havuz (Fotoğraflar: Aytekin, Ö., 2017)

Bir peyzaj mimarı olarak havuz yerine peyzaj düzenlemesi yapılmış olması daha uygun olur diye düşünüyorum. Ya da her yeri sert zemin yapmak değil de arkeolojik kazılar yapıp tarihi dokuyu meydana çıkarmak mümkündür (Şekil 26). Hacı Bayram Camisi alt kısmında tuvaletler ve otopark bulunmakta hemen yanına da kıl çadırından yapılmış Hacı Bayram-ı Veli'nin anlatıldığı ve eski eşyaların kullanım şekilleri ile sergilenmekte, genç yaşta olup ya da bu aletleri hatırlamak isteyenler için güzel bir mekan oluşturulmuştur (Şekil 27-28).

Şekil 26. Hacı Bayram ve Augustus Mabedi 1861 Kazıları (Kaynak: The Temple of Augustus in Ancyra, Galatia Exploration archéologique de la Galatie et de la Bithynie, 1861 Georges Perrot, Jules Delbet, Edmond Guillaume)

Şekil 27-28 Hacı Bayram Çevresinde Yeni Kültürel Peyzaj Öğeleri (13-14) (Fotoğraflar. Aytekin, Ö., 2017)

Aynı zamanda Hacı Bayram ve Kale arasında kalan Bent Deresi'nin korumak istenmemesi, günümüzde ise yolgeçen, dolmuş duraklarına da hizmet ettiğini görmek çok üzücüdür. Belediyenin yeni

çalışmasında bu alana çoklu otopark yapacağı ve kazı çalışmasıyla bu bölgeyi tahrip edeceği, bir yeri yaparken diğer bir yeri koruyamadan yıktığımızı görmek üzücü ve can sıkıcıdır.

Şekil 29-30:Hacı Bayram Çevresinde Yeni Kültürel Peyzaj Ögeleri (Yıkılan Antik Sur Duvarı Yerine Yapılan Yeni Duvar/ solda- Alandaki Gece Peyzajı / sağda) (16 -17) (Fotoğraflar: Aytekin, Ö., 2017)

Bu kesimler 1. Derece Arkeolojik Sit Alanı olma özelliğini düşürdükleri için çok rahat iş makineleri ile tahrip etmişlerdir. Yapılar eski evlerin özellikleri tam anlamıyla yansıtamamakta, çevresi sert zeminlerle kaplı ve diğer bölgelerle bütünlük sağlanmamıştır. Çevre açık bir AVM'ye dönüştürülerek bir ticarethaneye büründürülmüştür. Yürüyen merdivenler ile tarihi dokuya aykırı uygulamalar yapılmış ve rant ön plana çıkartılmıştır (Şekil 31-32).

Şekil 31-32. Hacı Bayram Çevresinde Yeni Kültürel Peyzaj Ögeleri (Yürüyen Merdiven / solda – Yeni Tarihi Eser Yapım Çalışmaları / sağda) (18-19-20-21) (Fotoğraflar: Aytekin, Ö., 2017)

Kıyası Ulus'ta, Hacı Bayram çevresinde; betonarme taklit evler değil de, Ankara taşından ve mimari özelliğinde 3-4 katlı, çevredeki tarihi binalarla uyumlu yapılar yapılmalıdır.

Hacı Bayram Çevresinde Yapılan Uygulamalarda Kimlik ve Bellek Kaybı

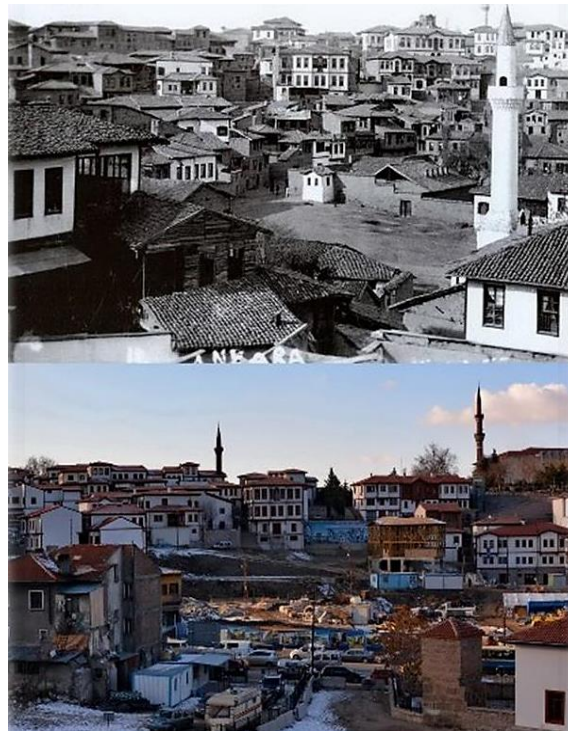
Antik Dönem Augustus Mabedi ile bitişik olduğu düşünüldüğünde Hacı Bayram-ı Veli Camisi çevresinde bu döneme ait, oldukça önemli kalıntılar bulunduğu düşünülmektedir. Ayrıca Cami ve çevresi uzun zamandır koruma altına alınmış sokak dokusu ile günümüze kadar ulaşabilmiş "Kentsel Sit Alanı"dır. Yakın zamanda yapılan Cami ve altına eklenen ağır strüktürlerin inşa çalışmalarında arkeolojik kalıntılarla karşılaşılması beklenirken herhangi bir ize rastlanmadığı belirtilmektedir. Ankara'nın en önemli Arkeolojik Alanı olan "Hacı Bayram ve Augustus Mabedi'nin üzerinde bulunduğu Frig höyüğünün kazılarak yok edilmiş olması, kent kimliği ve belleğinin ortadan kaldırılmasıdır (Tunçer, M., 2017) .

Şekil 33. Çevresi Tamamen Yenilen Hacı Bayram Camisi Tarihsel Özelliğini Büyük Oranda Kaybetmiştir.

Önemli bir tarihsel çevre, UNESCO Dünya Mirası Ön Listesine 2016 yılında giren anıtların bulunduğu, 25-30 yıl önce çöküntü bölgesi niteliğinde olan bu kesimin sokak dokusu ve yapıları ile korunarak geleceğe taşınması büyük önem taşımaktadır. Bu konuda çaba gösterenlere de teşekkür etmek gerekir. Ancak, yapılan uygulamalarda "Tarihi Çevre Korunması", "Tek Yapı Restorasyonu"na ilişkin bilimsel ve teknik evrensel ilkelere uyulmamaktadır (Şekil 33).

Hacı Bayram-ı Veli Camisi'nin gelinen durumunda yapay ve sahte bir tarihi çevre oluşmaktadır. "Yeni-Tarihi Eserler" yapılmakta, sahte, betonarme Eski Ankara Evleri inşa edilerek gerçek Ankara evleri yıkım ve yanmaya terk edilmektedir. Geçmiş halinden tamamen farklı bir doku ortaya çıkmaya başlamıştır (Tunçer, M., 2017) (Şekil 34).

Şekil 34. Hacı Bayram Çevresi Eski-Yeni Doku Karşılaştırması (Kaynak ve Karşılaştırma: Dericizade; F. ve Soyak, A., 2013)

Hacı Bayram çevresinde sanki bir AVM imiş gibi betonarme binlerce m² inşaat alanı yaratılmış ve bu amaçla höyük kazılarak çok katlı otoparka ve mağazalara/dükkanlara dönüştürülmüştür ve bu da tam bir tarih ve kültür tahribatıdır.

SONUÇ

Sürekli değişen, değiştirilen kent görüntüleri ile kentin okunabilirliği zayıflatılmakta, toplumda algılama ve değerlendirme gücü yaratılmaktadır. Bu tür değişimlere sürekli tanık olan kentlilerde ise, bellek-anı ilişkileri zayıflayarak sonuçta kentin belleğinin tümüyle yitilmesi söz konusu olabilmektedir. Kenttaşlar arasında, o kente ait olmama, kentini sahiplenmeme duygusu gelişmektedir. Sonuçta da, o kentin yok olmakta olan tarihi-kültürel kimliğini kurtarabilmek ya da elde kalabilenleri korumak güçleşmektedir.

KAYNAKLAR

- Hacı Bayram-I Veli'nin Sosyal Ve Kültürel Hayattaki Rolü: (2017),
[Http://www.hacibayramiveli.com/Sosyal_Kulturel.html](http://www.hacibayramiveli.com/Sosyal_Kulturel.html) Adresinden Alındı
- Ankara - Hacı Bayram Camii. (2017). Kültür Varlıkları Ve Müzeler Genel Müdürlüğü,
[Http://www.kulturvarliklari.gov.tr/tr/43999/Ankara---Haci-Bayram-Camii.html](http://www.kulturvarliklari.gov.tr/tr/43999/Ankara---Haci-Bayram-Camii.html)
Adresinden Alındı
- Ankara Ulus Tarihi Kent Merkezi Projesi. (2008). Wow Türkiye.
[Http://wowturkey.com/forum/viewtopic.php?t=55398](http://wowturkey.com/forum/viewtopic.php?t=55398) Adresinden Alındı
- Arslan, T. M., 2012,. Kültürel Miras Alanlarında Sağıklaştırma Ve Yenilenme Süreçlerinin Değerlendirilmesi Ankara Hamamönü Ve Hacıbayram Örnekleri (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi).
- Cengizkan, A., Tuncer, M. (4-5 Nisan 1996). "Tarihi Kent Merkezlerinde Kentsel Yenileme Ve Yenileşme, Ulus Tarihsel Kent Merkezi Planlaması Kapsamında Hacı Bayram Camii Çevre Düzenleme Projesi", İv. Kentsel Tasarım Ve Uygulamalar Sempozyumu. İstanbul.
- Gürbüz, D. (2009). Çöküntü Bölgesi Ve Suç: Ankara'da Hacı Bayram Mahallesi Örneği (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi. <https://tez.yok.gov.tr/Ulusaltezmerkezi/> Adresinden Alındı
- Mutlu, I. H. (2017). Eski Ankara Evleri. Gönül Dergisi. [Http://www.gonuldergisi.com/3729.html](http://www.gonuldergisi.com/3729.html) Adresinden Alındı
- Osmanlı Hikayeleri ; Hacı Bayram-I Veli'nin Sultan Murad'a Nasihati. (2017). Ehli Sünnet Büyükleri:
[Http://www.ehlisunnetbuyukleri.com/Menkibeler/Osmanli-Hikayeleri/Detay/Haci-Bayram-I-Velinin-Sultan-Murada-Nasihati/969](http://www.ehlisunnetbuyukleri.com/Menkibeler/Osmanli-Hikayeleri/Detay/Haci-Bayram-I-Velinin-Sultan-Murada-Nasihati/969) Adresinden Alındı
- Önder Memiş, B. H. 2017, "Yeni Kent Ve Konut Biçimlerinin Toplumsal İletişim Zemininde Eleştirel Bakış" International Journal Of Social Sciences And Education Research.
- Tunçer, M. (1986). Ankara Ulus Tarihi Kent Merkezi Çevre Düzenleme Yarışması.
- Tunçer , M. (1998). Kentsel Tasarımın Tarihsel Çevre Korumasında Etkin Olarak Kullanımı, "Böl Ve Yönet Modeli ": Ankara, Konya, Antalya Tarihi Kent Merkezleri. 9. Kentsel Tasarım Ve Uygulamalar Sempozyumu, "Farklı Ölçeklerde Kentsel Tasarım". İstanbul.
- Tunçer, M. (1999). Ankara (Angora) Şehri Merkez Gelişimi (14.-20. Yy.).
https://www.academia.edu/1548760/Ankara_Angora_%C5%9eehr%C4%B0_Merkez_Gel%C4%B0m%C5%9e%C4%B0m%C4%B0_14.-20._Yy_1 Adresinden Alındı
- Tunçer, M., 2017, "Ankara'nın Kent Kimliği Ve Kaybedilen Kentsel, Kültürel Ve Arkeolojik Miraslar: Hacıbayram Örneği", Plant Dergisi. [Http://www.plantdergisi.com/Yazi-Prof-Drmehmet-Tuncer-319.html](http://www.plantdergisi.com/Yazi-Prof-Drmehmet-Tuncer-319.html) Adresinden Alındı

Tunçer, M. (Tarih Yok). Hacı Bayram Çevre Düzenlemesi.
[Http://Acikerisim.Fsm.Edu.Tr:8080/Xmlui/Bitstream/Handle/11352/721/Tun%C3%A7er.Pdf?](http://Acikerisim.Fsm.Edu.Tr:8080/Xmlui/Bitstream/Handle/11352/721/Tun%C3%A7er.Pdf?SeQuence=1)
Se Quence=1 Adresinden Alındı

The Temple Of Augustus In Ancyra, Galatia Exploration Archéologique De La Galatie Et De La
Bithynie, 1861 Georges Perrot, Jules Delbet, Edmond Guillaume.